

Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Türkiye İçin Avrupa Birliği'ne Bir Alternatif: Avrasya Gümrük Birliği

An Alternative to The European Customs Union for Turkey in The Framework of Economic Integration Theory: Eurasian Customs Union

Ph.D. Candidate Mustafa Batuhan Tufaner (Beykent University, Turkey)

Ph.D. Candidate Hasan Boztoprak (Beykent University, Turkey)

Assoc. Prof. Dr. İlyas Sözen (İstanbul Kavram MYO, Turkey)

Abstract

The liberalization policies begun after 1980 and globalization process bring with new economic associations and trade blocs among countries. The European Customs Union which established to improve economic relations and to make the political integration possible after World War II, reached large trade capacity today. On the other hand, the Post-Soviet countries that followed similar way like European ones established Eurasian Customs Union under the leadership of Kazakhstan, Belarus and Russia. The advantage of European Customs Union for Turkey which became a member of it in 1995 is still discussed. From this viewpoint the study aims to answer a question that Eurasian Customs Union can be an alternative to European Customs Union for Turkey in point of trade capacity. The aim of the study is to discuss the possibility of the Eurasian Customs Union and to compare it with the European Customs Union in which Turkey is involved. In this context, at first, the conceptual framework about the subject will be discussed and European Customs Union and Turkey relations will be examined. After, the current situation of the Eurasian region will be analyzed and the possibility of the Eurasian Customs Union will be discussed. And, which customs union will be more advantageous in terms of Turkey will be examined by VAR analysis.

1 Giriş

1980'li yıllarda başlayan küreselleşme süreci, ülkelerin hem ticari ilişkilerinin yoğunlaşması hem de dünya ile bütünleşme eğilimine girmesi dolayısıyla uluslararası ekonomik entegrasyonları ön plana çıkarmıştır. Bu süreç içerisinde uluslararası ticarete serbest ticaret anlayışı egemen hale gelmiş ve dış ticaret kısıtlamaları kaldırılmaya başlamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde küresel ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla başlatılan uluslararası girişimler hız kazanmış ve bu bağlamda çeşitli organizasyonlar kurulmuştur. Küresel ticaretin serbestleştirilmesi adına başlatılan girişimlerin en önemlisi kuşkusuz GATT olarak ifade edilen Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'dır. Serbest dış ticarete yönelik başlatılan girişimlerin bir diğerini ise, ekonomik entegrasyonlar oluşturmaktadır. Uluslararası ekonomik entegrasyonlara verilebilecek en başarılı örnek, Avrupa Birliği ve üyeler arasında uygulanan Gümrük Birliği'dir. Gümrük birliklerinin üye ülkelere sağladığı en büyük avantaj, birliğe üye ülkeler arasında tarife ve kotaların kaldırılması ve birlik dışındaki ülkelere karşı ortak bir tarife uygulayarak ortak bir ticaret politikasının benimsenmesidir.

Günümüzde ekonomik entegrasyon çabalarının yoğunlaştığı bir diğer bölge Avrasya'dır. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinin yer aldığı bölgedeki entegrasyon hareketine diğer Avrasya ülkelerinin de katılması mümkün görünmektedir. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasındaki ekonomik ve siyasi birliğin başarılı olması durumunda, Avrasya Gümrük Birliği'nin Avrupa Gümrük Birliği'ne alternatif olması beklenmektedir.

Çalışmadaki amaç, Avrasya Gümrük Birliği'nin olabilirliğini tartışmak ve Türkiye'nin halihazırda dahil olduğu Avrupa Gümrük Birliği ile kıyaslamaktır. Bu bağlamda, ilk başta konu ile ilgili kavramsal çerçeve ele alınacak ve Avrupa Gümrük Birliği ile Türkiye ilişkileri irdelenecektir. Ardından, Avrasya bölgesinin mevcut durumu ile ilgili analiz yapılacak ve Avrasya Gümrük Birliği'nin olabilirliği tartışılacaktır. Son olarak ise, hangi gümrük birliğinin Türkiye açısından daha avantajlı olacağı VAR analizi ile incelenecektir.

2 Literatür Taraması

Tüm Avrupa Gümrük Birliği anlaşmasının Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri konusunda literatürde oldukça geniş bir araştırma alanı bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar Avrupa Gümrük Birliği (AGB)'nin etkilerini farklı analizler aracılığıyla ve çeşitli bakış açılarıyla incelemektedir. AGB'nin Türkiye ekonomisine etkilerini inceleyen ilk sistematik çalışma Harrison, Rutherford ve Tarr (1996) tarafından yapılmıştır. Genel denge analizini kullanarak yaptıkları çalışmada; Türkiye'nin AGB'ne katılmasıyla birlikte uygulayacağı tamamlayıcı politikalara bağlı olarak yıllık, GSYİH'nin %1-%1.5 oranında kazanç elde edeceğini tahmin etmişlerdir. Bununla birlikte, anlaşma sonucu Türkiye'nin kayıp tarife gelirlerinin GSYİH'nin %1.4'ü kadar olacağı ve bu kaybın telafisi için KDV oranının her sektörde %16.2 oranında arttırılması gerektiğini ortaya koymuşlardır. Mercenier ve Yeldan (1997) AGB'nin

Türkiye refahı üzerindeki etkilerini zamanlar arası bir genel denge modeli ile incelemişlerdir. Çalışmada, refahın artırılabilmesi için yalnızca Gümrük Birliği'ne üye olmanın yeterli olmadığı, refahın artırılabilmesi için çeşitli ticari regülasyonların yapılması ve özellikle tarife dışı engellerin kaldırılması gerektiği görüşünü belirtmişlerdir.

Halicioğlu (1997) AGB'nin Türkiye refahına etkisini karşılaştırmalı kısmi denge analizi çerçevesinde incelemiştir. Gümrük Birliği ve Serbest Ticaret Bölgesi'ni karşılaştırdığı çalışmada, Serbest Ticaret Bölgesi'nin toplumsal refahı maksimize edeceğini ortaya koymuş ve bunun mümkün olmadığı durumda ise Gümrük Birliği uygulamasının "ikinci en iyi" durum olduğunu belirtmiştir. Togan (2000) yaptığı çalışmada, istatistik metotlarını kullanarak AGB'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki statik etkilerini araştırmıştır. AGB'ne giriş ile birlikte Türkiye'nin AB ülkelerine olan ihracatında hissedilebilir bir değişme görülmediği, buna karşın Türkiye'nin AB ve AB dışı ülkelere yaptığı ithalatın arttığı sonucuna ulaşmıştır. Bununla beraber, talep esnekliği katsayılarının yüksek olması gibi faktörlerin varlığı nedeniyle AGB'nin refah etkisinin pozitif olacağını tahmin etmiştir.

Gündüz ve Esengün (2007) 1987-2003 yılları arası zaman serisi verilerini kullanarak yaptıkları regresyon analizinde AGB'nin olası etkilerini analiz etmişlerdir. Yapılan çalışmada, AGB 'ne girmesiyle birlikte Türkiye'nin dış ticaret hacminin arttığını ve bu artışın büyük ölçüde ithalattaki artışın yansıması olduğunu bulmuşlardır. Kızıltan, Ersungur ve Polat (2008) 1985-2005 yılları arasındaki verilerle gölge değişkenli ekonometrik modeller kullanarak yaptıkları çalışmada AGB'nin Türkiye'nin dış ticaretine olan etkilerini ele almışlardır. Çalışmada, AGB'ne girişten sonraki 10 yıllık süreçte AGB'nin Türkiye'nin dış ticaretini artırıcı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. AGB sonrası Türkiye'nin dış açığının artmaya başladığı, ancak bu açığın önemli kısmının AB dışındaki ülkelere kaynaklandığı sonucuna ulaşmışlardır. Temiz (2009) 1992-2007 yıllarını kapsayan çalışmasında AGB'nin Türkiye ekonomisine olan statik ve dinamik etkilerini test etmiştir. Çalışma neticesinde, AGB sonrası Türkiye'nin dış ticaret hacminde bir artış olmasına karşın net ihracatta bir düşüş yaşandığı sonucuna ulaşmıştır. AGB'nin dinamik etkilerinin Türkiye ekonomisi lehine olduğu ortaya konulmuştur. AGB'nin statik etkileri konusunda ise Türkiye'nin AGB'nden fayda sağlayabilmesi için ekonomik ve siyasi istikrarı sağlaması gerektiği görüşünü belirtmiştir. Nart (2010) 1990-2007 yıllarını ele aldığı çalışmada, AGB'nin Türkiye'nin dış ticareti üzerindeki etkilerini panel veri analizi yöntemiyle araştırmıştır. AGB'ne geçişle birlikte Türkiye'nin dış ticaret hacminin arttığı, buna karşın net ihracatın azaldığı sonucunu elde etmiştir. AGB'nin ticaret yaratıcı etki yaptığı ve AGB'nin ticareti AB dışı ülkelere saptırdığı ortaya konulmuştur.

3 Ekonomik Entegrasyon

3.1 Kavramsal Çerçeve

Koloni imparatorlukları, ortak çıkara sahip tüccarların oluşturdukları ticari teşkilatlar, dini kurumların oluşturdukları ticari birlikler, serbest ticaret bölgeleri, gümrük birlikleri ve ortak pazarlar (McCarthy, 2006) şeklinde bir tarihsel seyre sahip olan ekonomik entegrasyon olgusu, günümüzdeki anlamıyla ilk defa Eli F. Heckscher'in Merkantalizm (1931) kitabında "dezentegrasyon" (disintegration) kavramı üzerinden yazına girmiş ve 1933 yılında Gaedicke ve von Eynem tarafından yazılan eserle terminolojik olarak kullanılmaya başlanmıştır (Machlup, 1977). İkinci Dünya Savaşı sonrasında görülen ideolojik çatışmalar üzerinden kutuplaşan uluslararası siyaset, küresel iktisada da tesir ederek ortak pazarlar, gümrük birlikleri ve serbest ticaret anlaşmaları ile ikili ya da grup düzeyinde bloklaşmalar ortaya çıkarmıştır. Zamanla kapsamlı bir iktisadi entegrasyona dönüşen bu bloklaşmalar Aşağıdaki Şekil 1'de ifade edildiği gibi beş farklı düzeyde gerçekleşmektedir.

Entegrasyon Düzeyi	Yükse				Siyasi Birlik	Üye ülkelerin egemenliklerinin minimum düzeye çekilmesi ve ortak bir hükümet sisteminin kurulması.
					İktisadi Birlik	Bütün gümrük tarifelerinin kaldırılması, tek bir pazar oluşturulması, sermaye ve ürünlere ek olarak işgücünün serbest dolaşımı, ülkelerin para ve mali politikalarının (vergi) uyumlu hale gelmesi, ortak para biriminin kullanılması (Kısmen AB)
				Ortak Pazar		Sermaye, işgücü, ürün ve hizmetlerin üyeler arasında serbestçe dolaşımı (MERCOSUR)
			Gümrük Birliği			Ortak gümrük tarifesi (AB Ortak Gümrük Tarifesi)
	Düşük	Serbest Ticaret				Üyelerin aralarındaki gümrük tarifelerini düşürmesi (NAFTA)
		Düşük		Yüksek		
		Karmaşıklık				

Şekil 1. Ekonomik Entegrasyon Düzeyleri *Kaynak: Jean-Paul Rodrigue, (2017), "Levels of Economic Integration", The Geography of Transport Systems*

Entegrasyonlar, ülkeler arasında hem rekabetin hem de işbirliğinin olduğu karmaşık örgütlenmelerdir. Yukarıdaki Şekil 1’de ifade edilen düzeyler bir anlamda söz konusu işbirliğinin düzeyini ifade etmektedir. Şekil 1’deki farklı uygulamalarından hareketle ekonomik entegrasyonlar, ilgili ülkeler arasında yapılan süreli ya da süresiz bir anlaşmaya dayanan, ticarete konu ürün/hizmet, vergi, kullanılan para birimi gibi unsurlara ilişkin çeşitli imtiyaz ve farklı uygulamalar içeren ve çok daha ileri düzeyde ortak para ve mali politikaların belirlendiği, ürünlerle birlikte sermaye ve işgücü dolaşımının serbest olduğu kolektif bir yapıya dönüşen uluslararası örgütlenmelerdir. Avrupa Birliği gibi bölgesel bazda olabileceği gibi AB ile ABD arasında yapılan Transatlantik Anlaşması gibi bölgeleri aşan bir coğrafi yayılım da gösterebilmektedir.

Entegrasyonun en düşük düzeyi olan serbest ticaret anlaşmaları, en az iki ülke arasında imzalanmakta ve ifade edilen ürün ve hizmetlere ilişkin gümrük tarifesi ve kota uygulaması olmaksızın ülkeler arasında ticari işlem görmesini sağlamaktadır. Türkiye’nin serbest ticaret anlaşması yaptığı ülkeler aşağıdaki Şekil 2’de verilmiştir.

TAMAMLANAN	MÜZAKERELERİ DEVAM EDEN	MÜZAKERE İÇİN GİRİŞİMDE BULUNULAN ÜLKELER			
AVRUPA	ORTA DOĞU	AFRİKA	UZAKDOĞU	LATİN AMERİKA	KUZEY AMERİKA
EFTA (1992)	İsrail (1997)	Tunus (2005)	G. Kore (2013)	Şili (2011)	
Makedonya (2000)	Filistin (2005)	Fas (2006)	Malezya (2015)		Meksika
Bosna Hersek (2003)	Suriye (2007)	Mısır (2007)	Singapur (iç onay)	Peru	ABD
Arnavutluk (2008)	Ürdün (2011)	Morityus (2013)		Ekvator	Kanada
Gürcistan (2008)	Lübnan (iç onay)	Gana (paraf)	Japonya	Kolombiya	
Sırbistan (2010)		Dem. Kongo	Hindistan	MERCOSUR	
Karadağ (2010)		Kamerun	Endonezya	Orta Amerika	
Moldova (2016)		Sejšeller	Vietnam		
Kosova (iç onay)		Libya	Tayland		
Faroe Adaları (iç onay)		Cezayir			
	Körfez İşb. Kon.	Güney Afrika			
Ukrayna		AKP Ülkeleri			

İmzalanan STA:23
Yürürlükteki STA'lar: 19

Şekil 2. Türkiye’nin Serbest Ticaret Anlaşması Yaptığı/Yapmayı Planladığı Ülkeler ve Anlaşma Tarihleri

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Serbest Ticaret Anlaşmaları

Ayrıca Türkiye’nin, Avrupa Birliği (AB) ile arasındaki Gümrük Birliği ilişkisi uyarınca, AB’nin Ortak Ticaret Politikasını üstlenme yükümlülüğü çerçevesinde üçüncü ülkelere yönelik olarak AB’nin tercihli ticaret sistemi üstlenilmekte ve AB’nin Serbest Ticaret Anlaşmaları yaptığı ülkelere karşılıklı yarar esasına dayalı benzer anlaşmalar yapılmaktadır (Ekonomi Bakanlığı, 2017).

Gümrük Birliği ise serbest ticaret anlaşmasından farklı olarak daha kapsamlı bir entegrasyon ve koordinasyon içeren bir işbirliği biçimidir. Üye ülkelerin birbirleri ile olan belirli ürünlerin ticaretinde gümrük tarifelerini ve kota kısıtlamasını kaldırdığı ve birlik dışındaki ülkelere karşı aynı gümrük tarifelerini uyguladığı anlaşmalardır (Andriamananjara, 2011). Avrupa Birliği, 6 Mart 1995 tarih ve 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı ile Türkiye’yi sanayi ürünleri ile işlenmiş tarım ürünleri için ortak bir gümrük tarifesine kabul etmiştir. Bu kapsamda Türkiye 1 Ocak 1996 itibarıyla Türkiye, Avrupa Birliği Ülkeleri ile gümrük vergilerini ve kota kısıtlamalarını kaldırmış, üçüncü ülkelere karşı uygulanacak ortak gümrük tarifesine uyum çalışmalarına başlamıştır (AB Bakanlığı, 2017a).

Bir diğer entegrasyon biçimi ise ortak pazardır. Serbest ticaret anlaşması ve gümrük birliğinden daha ileri olarak ürün ve hizmetlerin serbest dolaşımının yanında sermaye ve işgücünün serbest dolaşımını da sağlamaktadır (Çağatay, 2009). Ortak pazar yalnızca üretim unsurlarının değil üretim unsurlarının da entegrasyonunu sağlamayı ve böylece birlik içerisindeki üye ülkelerin sektörel rekabetçiliğini artırmayı amaçlamaktadır.

Bir sonraki düzeydeki aşama ise iktisadi birliktir. Oluşturulan ortak pazarın daha iyi çalışmasını sağlayacak hukuki altyapının oluşturulduğu ve ortak mali politikaların uygulandığı örgütlenme biçimidir. Nihai aşama olan siyasi birlik ise ekonomik nitelikteki kararların yanında ülkelerin kendi egemenliklerinde bulunan birçok iç ve dış politikanın tek merkezden gerçekleştirilmesidir.

3.2 Kuramsal Çerçeve ve Gümrük Birliği Kuramı

Ekonomik entegrasyon olgusuna ilişkin kuramsal çalışmalar Viner’in 1950 yılında Viner tarafından yazılan Gümrük Birliği Meselesi (The Customs Union Issue) kitabından sonra başlamıştır. Viner statik analiz yaparak ekonomik entegrasyonun olası etkilerini incelemiş ve olumlu olarak “ticaret oluşturucu” ve olumsuz olarak da “ticaret saptırıcı” etki ettiği sonucuna ulaşmıştır (Hosny, 2013). Ticaret oluşturucu (trade creation) etki, entegrasyona dahil olan bir ülkenin, vergi ve kota kısıtlaması olmaması gibi entegrasyonun sağladığı avantajlardan dolayı X ürününü üçüncü bir ülkeden temin edeceğinden daha az maliyetle entegrasyon bünyesindeki bir ülkeden temin edebilmektedir. Ticaret saptırıcı (trade diversion) etki ise tersi bir durumda ortaya çıkmaktadır. Entegrasyona dahil olan bir ülke üçüncü ülkelere karşı uygulanan ortak gümrük tarifesi dolayısıyla X ürününü daha önce temin ettiği maliyetten daha yüksek bir maliyetle entegrasyon içerisindeki bir ülkeden temin etmesi durumudur. Geleneksel olarak ifade edilen diğer iki kuram ise ikinci en iyi kuramı ve kutuplaşma kuramıdır. İkinci en iyi kuramı, Viner tarafından ortaya atılan “ekonomik entegrasyonların serbest ticareti artırması dolayısıyla refah

üzerinde olumlu bir etkide bulunduğu” yönündeki görüşlerin daha sonraki yapılan çalışmalarda kanıtlanmaması dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Kuram, Meade (1955) tarafından geliştirilmiş olup Lipsey ve Lancaster (1957) tarafından genelleştirilmiştir. Kuramın çıkış noktası, tam rekabet koşullarının geçerli olmadığı durumda sadece ticaretin serbestleşmesi ile üretim ve tüketimde Pareto optimumu sağlanamamasıdır. Tam rekabet ve serbest rekabet (birinci en iyi durum) politikalarının gerçekleşmediği durumda bu durumda piyasa engellemelerini dengeleyecek yeni müdahaleci engellerin konulması en ikinci en iyi politika olarak tanımlanmaktadır (Seyidoğlu, 2007). Kutuplaşma durumu ise, farklı gelişmişlik düzeylerine sahip ülkeler arasında gerçekleşen entegrasyonun, ülkeler aralarındaki gelişmişlik farkını artırması ile ortaya çıkmaktadır. Yatırımlar ve tasarruflar az gelişmiş ülkelere çok gelişmiş ülkelere kaymakta ve ülkeler arası farklılıklar artmaktadır. Bu durum yazında kutuplaşma kuramı çerçevesinde ele alınmaktadır (Yılmaz ve diğ., 2009).

Literatürdeki çalışmaları pekiştirir mahiyette, ekonomik entegrasyon yazınının Viner’den bugüne dört temel eğilim sergilediğini ifade etmektedir (Tovias, 2007);

- Ticaret hadleri ile alakalı entegrasyon anlaşmaları üzerine yapılan çalışmalar,
- Temel entegrasyon modelinin ölçek ekonomileri ve eksik rekabet piyasası koşulları altında nasıl çalıştığını analiz eden çalışmalar,
- Gümrük birliği teorisinden diğer entegrasyon formlarına nasıl geldiği üzerine çalışmalar,
- Entegrasyonlardaki belirsizlik ve tarife dışı engellerin (Non-Tariff Barriers) olması üzerine çalışmalar.

3.3 Gümrük Birliğinin Amaç ve Etkileri

Ülkeler kendi kendine yetebilecek üretim kaynaklarına sahip değildir. Bu durum ülkeleri açık ekonomi politikalarını izlemeye sevk etmektedir. Açık ekonomik sistemde ülkeler sahip oldukları kaynaklara bağlı olarak görece rekabet avantajı ve dezavantajına sahiptir. Merkantilizmden günümüze ortaya koyulan çeşitli kuramlar ülkelerin diğer ülkelerle olan ticari ilişkilerine yön vermeyi amaçlamaktadır. Gümrük birliği kuramı da bu çerçevede kümelenmiş belirli ülkelerin kendi aralarındaki ve üçüncü ülkelerle olan ticaretine farklı uygulamalar sunmaktadır. Gümrük birliklerinin genel olarak ifade edilen amacı, belirli bir bölgedeki ülkeleri çok uluslu bir ticaret sistemine daha sıkı bir şekilde entegre etmek için ülkelerin dahili ve harici ticaret engellerini birbirleri ile uyumlu bir şekilde azaltmalarının teşvik edilmesidir (Andriamananjara, 2011).

Entegrasyonların statik, dinamik ve refah etkileri bulunmaktadır. Statik etkiler, entegrasyon öncesi ve sonrası piyasadaki ürünlerin miktar ve fiyat dengesinde görülen değişimleri ifade etmektedir. Bu değişimlere bağlı olarak yazında ortaya konulan statik etkiler şu şekildedir (Yayo ve Asefa, 2016);

- Ticaret oluşturucu etkiler, - Ticaret saptırıcı etkiler, - İşgücü fırsatı etkisi,
- Ölçek ekonomisi etkileri, - Döviz tasarruf etkisi.

Balassa tarafından tanımlanan dinamik etkiler de şu şekildedir (Josic ve Josic, 2013; Balassa, 1961);

- Rekabet üzerindeki etkiler, - Ölçek ekonomileri üzerindeki etkiler, - Yatırımlar üzerine etkiler,
- İnovasyon üzerine etkiler, - Ticaret hadleri üzerine etkiler.

4 Avrupa Gümrük Birliği ve Türkiye Ekonomisi

4.1 Avrupa Gümrük Birliğinin Yapısı ve Gelişimi

Bugünkü Avrupa Birliği’nin temeli, Avrupa ülkelerini ekonomik ve politik olarak birbirine yakınlaştırma adına Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman’ın hazırladığı plan çerçevesinde 18 Nisan 1951 yılında Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg’un imzaladıkları anlaşmayla kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu’dur. 25 Mart 1957 yılında imzalanan ve 1958 itibarıyla yürürlüğe giren Roma anlaşmasıyla işbirliği diğer sektörler de taşınmış ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Avrupa Ekonomik Topluluğu kurularak birlik ortak pazara dönüştürülmüştür (Avrupa Birliği, 2017a). Kurulan bu üç topluluk 1965’te imzalanan Füzyon anlaşmasıyla tek çatı altında toplanmış ve 1968’de alınan bir kararlar topluluk üyesi devletler, aralarındaki gümrük vergileri kaldırılmıştır (AB Bakanlığı, 2017b). Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun yerini alarak ekonomik, parasal ve siyasi birlik amacıyla Avrupa Birliği’ni kuran anlaşma 09-10 Aralık 1991 tarihinde imzalanan ve 01 Ocak 1993’de yürürlüğe giren Maastricht Anlaşması olarak kabul edilmektedir. Sonrasında imzalanan Amsterdam Antlaşması (1999) ve Nice Antlaşması (2003) ile Avrupa Birliği, bazı üyeler dışında parasal birliğe girmiş (EURO), ortak Dışişleri ve ortak güvenlik politikasını benimsemiştir (Hatipler, 2012). Avrupa Birliği, 2013 yılındaki son katılımlarla 28 ülkeye ulaşmıştır. Yine AB 2016 itibarıyla 5 katrilyon 218 milyar dolar ithalat ve 5 katrilyon 356 milyar dolarlık ihracat hacmine sahiptir (Trademap, 2017).

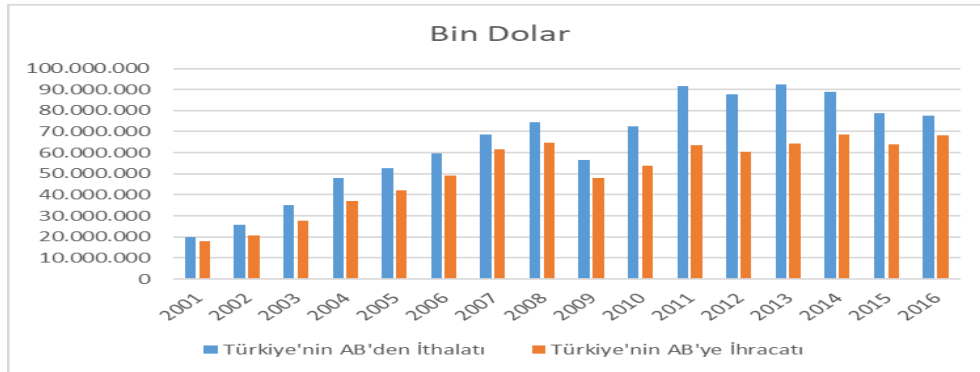
Almanya	Danimarka	Hollanda	Litvanya	Romanya
Avusturya	Estonya	İrlanda	Lüksemburg	Slovakya
Belçika	Finlandiya	İspanya	Macaristan	Slovenya
Birleşik Krallık	Fransa	İsveç	Malta	Yunanistan
Bulgaristan	Güney Kıbrıs Rum Kesimi	İtalya	Polonya	
Çek Cumhuriyeti	Hırvatistan	Letonya	Portekiz	

Tablo 1. Avrupa Birliği Ülkeleri

4.2 Avrupa Gümrük Birliğinin Türkiye Ekonomisine Etkileri

Türkiye ile AB ülkeleri arasındaki ticari hacim 2016 itibariyle 150 milyar dolara ulaşmıştır. 2008-2009 yıllarında krizden dolayı hem ihracat hem de ithalatta yaşanan daralma sonraki yıllarda düzelenek artış trendine girmiştir. 2016 itibariyle 142 milyar dolar olan toplam ihracatın neredeyse yarısı Avrupa Birliği ülkelerine yapılmıştır. Yine aynı yıl için 198 milyar doları bulan ithalatın 77 milyar doları Avrupa Birliği ülkeleri ile gerçekleşmiştir. Avrupa Birliği ülkeleri Türkiye için hem iyi bir pazar hem de yerleşmiş tüketim alışkanlıkları oluşturmuş bir tedarik kaynağıdır. Şekil 3'te de görüleceği üzere AB ülkeleri ile olan dış ticaret dengeli bir seyir izlemektedir. Hatipler 2011 yılında yapmış olduğu çalışmada ihracatın ithalatı karşılama oranının AB ülkeleri ile olan ticarete yükselme sergilediğini ve Türkiye'nin AB karşısında rekabet gücünün arttığını ifade etmektedir. Hatipler yine ticaret oluşturucu etkinin varlığından da söz etmektedir. Ayrıca tüketiciler için ürünlerin kalite ve çeşitliliği artarken fiyatları da düşmüştür. Ayrıca mali yardımlar da gümrük birliğinin sebep olduğu kayıpları telafi açısından önemlidir (Hatipler, 2011). Konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar Gümrük birliğinin olumlu etkileri kadar olumsuz etkileri olduğunu göstermektedir. Olumsuz etkileri, Hatipler aşağıdaki boyutlar çerçevesinde açıklamaktadır (Hatipler, 2011);

- Rekabet gücüne sahip olmayan sektörler olumsuz etkilenmiştir.
- Rekabet gücüne sahip olmayan firmaların kapanması sonucu istihdam sorunu ortaya çıkmıştır
- AB kaynaklı ithalatta artış yaşanması sonucu dış ticaret açığı artmıştır.
- Ortak gümrük tarifesi dolayısıyla birlik dışındaki ülkelerle olan ticarete kayıplar yaşanmıştır. Daha önceden birlik dışındaki ülkelerle olan ikili anlaşmalardan faydalanılamamıştır. Yine daha önce ABD ve Japonya gibi ülkelerin sundukları tavizler yine ortak gümrük tarifesi dolayısıyla kaldırılmıştır. Pakistan ve Bangladeş gibi ucuz girdi sağlayan ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulandığı için bu ülkelere ucuz ürün tedarigi imkânı kalmamıştır.

Şekil 3. TÜRKİYE-AB Ticareti Kaynak: Trademap, Yeni Bir Oluşum Olarak Avrasya Gümrük Birliği ve Türkiye ile Olan Ekonomik İlişkiler

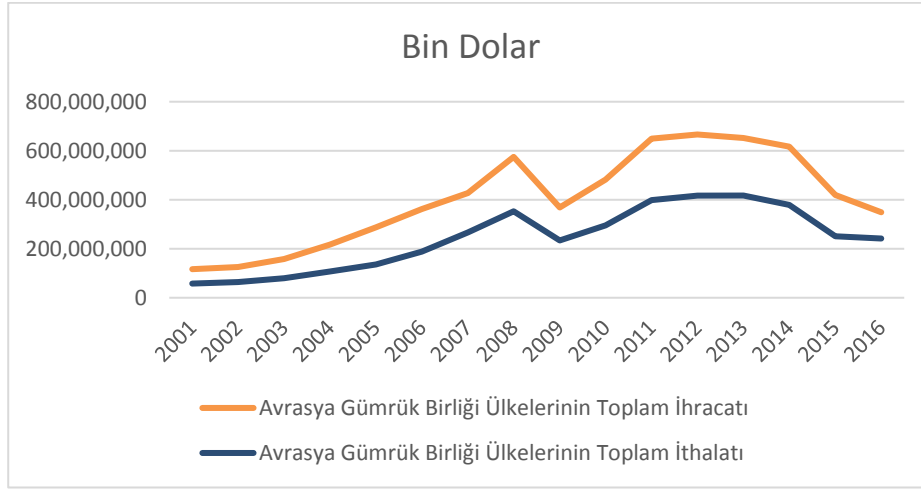
4.3 Avrasya Gümrük Birliğinin Gelişim Süreci

Avrasya Gümrük Birliği, Kazakistan devlet başkanı Nursultan Nazarbayev'in 1994 yılında Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi'nde yapmış olduğu bir konuşmada, birbirleri ile bağlantısı bulunan ekonomileri birleştirecek bir birliğin kurulmasını önermesi ile gündeme gelmiştir (Khristenko, 2015). Akabinde 1995 Ocak ayında Rusya, Belarus ve Kazakistan arasında imzalanan anlaşma ile ilk adım atılmıştır. Bu anlaşma ile üç ülke aralarındaki ticaret engellerini kaldırmışlardır. 1996'da üç ülkeye Kırgızistan'da eklenmiş ve 1995'te yapılan anlaşma ekonomik ve beşeri alanlardaki entegrasyona genişletilmiştir. Bu ülkelere 1999 yılında Tacikistan'da dâhil olmuş ve anlaşma da Gümrük Birliği ve Ortak Ekonomik Alan olarak tanımlanmıştır. 2000 yılında işbirliği yapısal bir dönüşüm yaşayarak bahsedilen beş ülke Avrasya Ekonomi Topluluğu'nu kurmuşlardır. 2007 yılına gelindiğinde çekirdek üç ülke (Kazakistan, Rusya, Belarus) Gümrük Birliği Komisyonu Anlaşması imzalamış ve üye devletlerin gelişmişlik düzeyleri, üye olabilmek için gerekli altyapı koşulları ve kısa vadeli gelecek perspektifi açıklanmıştır. 2010 yılında da Avrasya Gümrük Birliği fiilen kurulmuştur ve 2011 itibariyle tüm kapasite ile yürürlüğe girmiştir. İmzalanan 2012 yılında ise Ortak Ekonomik Alan ve Avrasya Ekonomi Komisyonu da fiilen çalışmaya başlamıştır.

2014 yılında imzalanan başka bir anlaşma ile üç ülke Avrasya Ekonomik Birliği'ni kurmuşlardır. 2015 yılında Kırgızistan ve Ermenistan'ın dahil olmasıyla birliğin bugünkü üye sayısı beşe ulaşmıştır (Khristenko, 2015). 2014 yılında imzalanan gümrük birliği anlaşmasının genel hükümleri içerisinde belirtilen kuruluş gayesi şu şekilde ifade edilmiştir (UN, 2017);

“Taraflar, bu anlaşma altında ya da birlik tarafından yapılacak uluslararası anlaşmalarda belirtilen sektörlerde koordineli, birlikte ya da ortak politika geliştirilmesini ve birlik sınırları içerisinde ürün, hizmet, sermaye ve işgücünün serbestçe dolaşımını sağlayacak Avrasya Ekonomik Birliği'ni kurmuşlardır.

Birlik üyesi ülkelerin 2016 itibarıyla toplam ihracatları 349 milyar dolara, ithalatları ise 242 milyar dolara yakındır. Aşağıdaki Şekil 4'te de görüleceği üzere birlik üyelerinin 2012 yılında zirveye ulaşan dış ticareti, Rusya'ya uygulanan yaptırımlar sonucunda neredeyse yarı seviyesine inmiştir (Trademap). Wolfgang ve arkadaşları yaptıkları çalışmada, gümrük birliği çerçevesinde dahili gümrüklerin kaldırılması, ortak gümrük tarifesi uygulaması ve gümrük vergilerinin kaldırılması Kazakistan ve Belarus ekonomilerine olumlu etkide bulunduğunu göstermiş ve birliğin Dünya Ticaret Örgütü çerçevesinde yapılanması durumunda Kazakistan ve Belarus ekonomilerini daha ileriye taşıyacağını sonucuna ulaşmıştır (Wolfgang ve diğ., 2013).

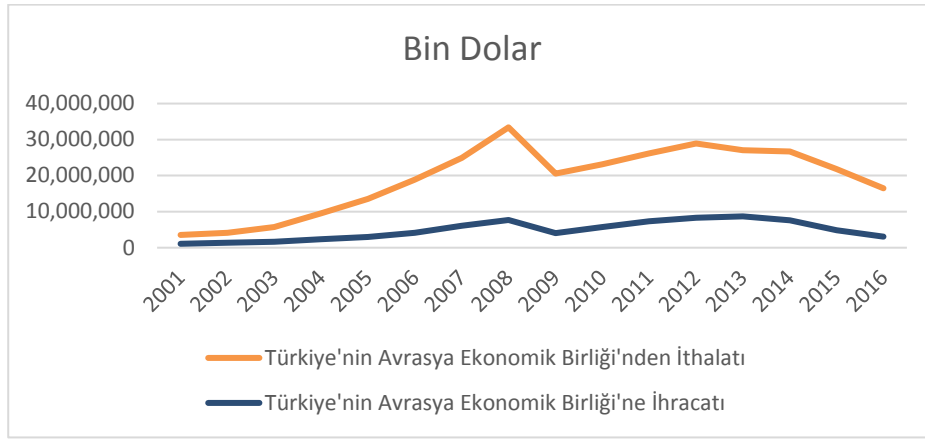

Şekil 4. Avrasya Gümrük Birliği Ülkeleri Toplam İthalat ve İhracatı **Kaynak:** Trademap, Avrasya Gümrük Birliğinin Yapısı

Avrasya Gümrük birliğinin organları Avrasya Ekonomik Yüksek Konseyi, Avrasya Hükümetlerarası Konsey, Avrasya Ekonomik Konseyi ve Avrasya Gümrük Birliği Divanı'dır (Avrasya Ekonomik Birliği, 2017a) Örgütün en yüksek makamı, üye ülkelerin devlet başkanlarından oluşan Avrasya Ekonomik Yüksek Konseyi'dir. Konsey üyeleri en az yılda bir defa bir araya gelmekte ve birliğin hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik kararların alınması ve birliğin formasyonu ve gelişimi için strateji, yönetim ve gelecek vizyonunu belirlenmesi görevini üstlenmektedir. Avrasya Hükümetlerarası Konsey ise üye ülkelerin hükümet başkanlarından oluşmakta ve yılda en az iki defa toplanmaktadır. Avrasya Ekonomik Komisyonu ise konsey ve kurul olmak üzere iki organdan oluşmaktadır. Konsey, diğer organlar gibi her katılımcı ülkeden bir üyenin yer aldığı organdır. Komisyonun icra makamı olan kurul ise 14 üyeden oluşmakta olup her üyeye bağlı çeşitli icraat birimleri bulunmaktadır (Khristenko, 2015).

4.4 Türkiye'nin Avrasya Gümrük Birliği Ülkeleriyle Olan Ekonomik İlişkileri

2016 verileri itibarıyla Rusya, Türkiye'nin ithalatında Çin ve Almanya'nın arkasından 15 milyar dolar ile üçüncü sırada yer almaktadır. Politik olayların etkisiyle iki yıl önce 5-6 milyar dolar civarında olan Türkiye'nin Rusya'ya olan ihracatı da 2016'da 1,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Aşağıdaki Şekil 5'te de görüleceği üzere, Avrasya Gümrük Birliği ülkeleri ile olan ithalat ve ihracat yıllar itibarıyla paralel bir seyir izlemiştir.

Şekil 5. TÜRKİYE-Avrasya Ekonomik Birliği Ticareti **Kaynak:** Trademap

5 Veri ve Yöntem

Çalışmada Türkiye'nin Avrupa ve Avrasya ülkeleriyle genel ihracat ve ithalat talebi 1998-2016 dönemi için VAR analiziyle incelenmiştir. Bunun için 27 AB ülkesi (Fransa, Hollanda, Almanya, İtalya, İngiltere, İrlanda, Danimarka, Yunanistan, Portekiz, İspanya, Belçika, Lüksemburg, İsveç, Finlandiya, Avusturya, Malta, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Slovenya, Güney Kıbrıs) ve Avrasya ülkeleri için ise, Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi ülkeler (Ukrayna, Belarus, Moldova, Rusya Federasyonu, Ermenistan, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan) ülkelerinin verileri analizimizde kullanılmıştır. Türkiye'nin ihracat, ithalat ve GSYİH miktarı ABD doları cinsinden ve çeyreklik dönemler itibarıyla analiz edilmiştir. Bununla birlikte, ihracat, ithalat ve GSYİH verileri TÜİK'ten elde edilmiştir.

İktisadi modellerde kullanılan değişkenler kendilerinin dışında başka değişkenler aracılığıyla da belirlendiği için eşanlı denklem sistemlerinin kullanılması kaçınılmaz hale gelmektedir. Fakat eşanlı denklem sistemleri yöntem olarak parametrelerin belirlenmesi açısından karmaşıklık yarattığı için vektör otoregresif modeller (VAR) geliştirilmiştir. VAR modelleri eşanlı denklem sistemlerinin aksine, belirlenme sıkıntısı olmadan dinamik iktisadi süreçleri yorumlamakta kullanılmaktadır. VAR modellerinde eşanlı denklem sistemlerinin aksine içsel veya dışsal değişken ayrımı yapılmamaktadır. VAR modeli de;

$$DAVRASYA = -547981.6 - 0.233173 \cdot DAVRASYA(-1) - 35.87961 \cdot DGSYİH(-1)$$

$$DAVRUPA = 53816627 - 0.069757 \cdot DAVRUPA(-1) - 0.242504 \cdot DAVRUPA(-2) - 0.314996 \cdot DAVRUPA(-3) - 0.389539 \cdot DAVRUPA(-4) - 0.234092 \cdot DAVRUPA(-5) - 77.47079 \cdot DGSYİH(-1) - 6.656255 \cdot DGSYİH(-2) - 1.308806 \cdot DGSYİH(-3) - 115.6016 \cdot DGSYİH(-4) - 25.62878 \cdot DGSYİH(-5)$$

Yukarıdaki modele göre kurgulanan VAR sürecinde modelde kullanılacak bütün değişkenler durağanlık ve birim kök sınamalarından geçmiştir. Gecikme uzunluğu AIC bilgi kriteri kullanılarak belirlenmiştir. Uzun dönem ilişkiler kointegrasyon analiziyle belirlenmiş ve VAR modeli tahmin edilmiştir. VAR modeli analizinin sonucunda etki tepki fonksiyonları kullanılarak kullanılan tüm değişkenler arasındaki ilişki de tespit edilmiştir.

5.1 Analiz ve Bulgular

Değişkenler	ADF değerleri
Avrasya	-2,163
davrasta	-9,534***
avrupa	-2,213
davrupa	-4,737***
gsyih	-3,076
dgsyih	-5,926***

Tablo 2. ADF Değerleri

ADF Birim kök sonuçları;*** %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Birim kök sınamalarında eğer seri trend veya mevsimsellik içeriyorsa Dickey Fuller testi yerine ADF testi kullanılır. Verilerin birçoğunda trend etkisi gözlemlendiği için ADF testi kullanılmıştır.

H_0 = Birim kök vardır.

H_1 = Birim kök yoktur.

Buna göre, Avrasya, düzey değerinde birim kök içermektedir. Birinci farkı alındığında birim kök içermediği görülmektedir. Bu analiz serinin durağan olduğunu anlamak için yapılmaktadır. Eğer sonuç birim kök çıkıyorsa seri durağanlık içermiyordur denilebilir. dAvrasya, Avrupa, dAvrupa, Gsyih ve dGsyih da düzey değerinde birim kök içermektedir. Birinci farkı alındığında birim kök içermediği görülmektedir. Dolayısıyla, bu serilerin de durağanlık içermediği söylenebilmektedir.

VAR analizinin yapılabilmesi için eşbütünleşme analizinin yapılması gerekmektedir;

Değişkenler	λ	Trace istatistiği	Kritik Değer (0.05)
Avrasya none	0.139380	13.85584	20.26184
Avrasya at most1	0.038926	2.898382	9.164546
Avrupa none	0.118837	13.41302	20.26184
Avrupa at most1	0.063028	4.557108	9.164546

Tablo 3. Eşbütünleşme Analizi Değerleri

Avrasya;

None için; Ho: $r=0$ (eşbütünleşme yok)

$H_1 : r \geq 1$ (en az 1 tane eşbütünleşme vektörü var)

13.85584 < 20.26184

Ho kabul eşbütünleşme yok

At most 1 için; Ho: $r=1$ (1 tane eşbütünleşme vektörü var)

$H_1 : r > 1$ (1 den fazla eşbütünleşme vektörü var)

Avrupa;

None için; Ho: $r=0$ (eşbütünleşme yok)

$H_1 : r \geq 1$ (en az 1 tane eşbütünleşme vektörü var)

13.41302 < 20.26184

Ho kabul eşbütünleşme yok

Yapılan analiz sonucuna göre özdeğer ve test istatistiği dikkate alındığında GSYİH ile Avrasya arasında ve GSYİH ile Avrupa arasında eşbütünleşme bulunamamıştır. Bu durumda, kısa dönem ilişkinin varlığı nedeniyle Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Avrasya'dan büyümeye doğru Granger nedensellik olduğu, büyümeden AvrasyaAya ise herhangi bir nedensellik olmadığı gözlemlenmiştir. Tüm bu analizlerin ışığında VAR modeli tahmin edilmiştir.

Değişkenler	Davrasya	Dgsyih
DGSYIH(-1)	-3.587.961 (18.6019)	0.341490 (0.13576)
	[-1.92882]	[2.51547]
DAVRASYA(-1)	-0.233173 (0.12835)	0.002297 (0.00094)
	[-1.81666]	[2.45234]
C	-547981.6 (1.2E+08)	1457177. (859560.)
	[-0.00465]	[1.69526]

Tablo 4. VAR modeli tahmini

İktisadi modellerde yapılan ekonometrik analizlerde model tahmini tek başına yeterli değildir. Hata terimleri üzerinden normallik varsayımı, heteroskodastisite ve otokolerasyon varsayımlarının test edilmesi gerekir. Bunun yanı sıra, modelin istikrarlılığının ve durağanlığının test edilmesi gerekir. Modelin istikrarlılığı ve durağanlığı, katsayı matrislerinin birim çember içerisinde yer alıp almadığına göre gözlemlenebilir.

Yapılan analiz sonucuna göre, VAR 1 modeli için tüm değişkenler birim çember içerisinde yer aldığından durağandır. Yapılan temel ekonometrik analiz sonuçlarına göre otokolerasyon bulunmadığı, LM testiyle test edilmiştir. Değişen varyansın varlığının test edilmesi için var heteroskodastisitesi kullanılmış ve heteroskodastisitenin olmadığı tespit edilmiştir. Normal dağılım testi için Chloesky testi yapılmış hata terimlerinin normal dağılmadığı gözlemlenmiştir. Fakat bu, varyans analizinde göz ardı edilebilir.

Aynı şekilde, tüm değişkenler VAR 2 modeli için birim çember içerisinde yer aldığından durağandır. Yapılan temel ekonometrik analiz sonuçlarına göre otokolerasyon bulunmadığı, LM testiyle test edilmiştir. Değişen varyansın varlığının test edilmesi için var heteroskodastisitesi kullanılmış ve heteroskodastisitenin olmadığı tespit

edilmiştir. Normal dağılım testi için Chloesky testi yapılmış hata terimlerinin normal dağılmadığı gözlemlenmiştir. Fakat bu, varyans analizinde göz ardı edilebilir.

Analizin üçüncü aşaması olarak yapılan Varyans Ayrıştırma işlemi, serilere ait değişimlerin nedenlerini belirleyebilmek için kullanılır. Yapılan ayrıştırma analizinde; Avrasya'daki değişimin %85'i kendi tarafından açıklanırken, %14.52'si Gsyih tarafından açıklanmaktadır. Şokların etkisi ilk iki dönemde azalırken, sonrasında değişmemektedir. Avrupa'daki değişimin ise %99'u kendi tarafından açıklanırken, %1'i Gsyih tarafından açıklanmaktadır.

Avrasya için yapılan VAR(1) modelinde, AKAIKE bilgi kriteri için bir gecikme uygun görülürken, Avrupa için yapılan VAR(5) modelinde ise beş gecikme uygun görülmüştür. DAVRASYA modelinde GSYİH ile net ihracat arasındaki kısa dönem ilişki pozitif ve anlamlı iken, DAVRUPA modelinde ise kısa dönemde GSYİH ile net ihracat arasında istikrarlı bir ilişkinin olmadığı anlaşılabilmektedir.

6 Sonuç

Çalışmada Türkiye'nin Avrupa ve Avrasya ülkeleriyle genel ihracat ve ithalat talebi 1998-2016 dönemi için VAR analiziyle incelenmiştir. Çalışmada yapılan analizler, Avrupa ve Avrasya'ya ya olan net ihracatımız ile GSYİH değişkenlerinin birinci farklarının durağan olmasından ve serilerin trend içermesinden dolayı ADF yöntemi ile test edilmiştir. Seriler birim kök testleri ile incelenmiş ve birim çemberin içerisinde yer aldıkları görülmüştür. Gecikme uzunlukları AIC bilgi kriterine göre Avrupa için beş, Avrasya için bir olarak tespit edilmiştir. Yapılan granger nedensellik analizlerinde, değişkenler arasında nedensellik tespit edilmiştir. Bununla birlikte, varyans sonuçlarına göre; Avrasya'ya olan net ihracat değişkeninin birinci dönemde %14'ünü açıkladığı, ikinci dönemde %16'ya yükseldiği ancak şokların etkisiyle daha sonra durağanlaştığı görülmüştür. Avrupa'ya olan net ihracat değişkeninde ise, şokların etkilerinin giderek arttığı gözlemlenmiştir.

Son yıllarda, Türkiye'nin Rusya ile olan ilişkilerinin ivme kazanmasına ve Türkiye'nin AB odaklı dış politikadan vazgeçmesine paralel olarak, Türkiye'nin Avrasya ülkeleriyle olan ticaret hacminde bir artış olduğu ifade edilebilmektedir. Yapılan ampirik çalışma, Türkiye'nin Avrasya Gümrük Birliği'yle olan net ihracatının GSYİH'ya olan katkısının arttığını göstermektedir. Bununla birlikte, analiz sonuçlarında, modellemenin önsel bir çalışmanın parçası olduğu dikkate alındığında, net ihracatı belirleyen faktörün yalnızca GSYİH olmadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla, modele başka açıklayıcı değişkenler eklenerek çalışmanın geliştirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- AB Bakanlığı, 2017a. “Gümrük Birliği”, <http://www.ab.gov.tr/46234.html> E.T. 212.07.2017, 14:32.
- AB Bakanlığı, 2017b. “Avrupa Birliğinin Tarihçesi”, <http://www.ab.gov.tr/105.html> E.T. 17.07.2017, 15:40.
- Andriamananjara Soamiely, 2011. “Preferential Trade Agreement Policies for Development” in (Jean-Pierre Chauffour ve Jean-Christophe Maur Ed.) Preferential Trade Agreement Policies for Development, *Worldbank Handbook*, ss. 111 - 120.
- Avrasya Ekonomik Birliği, 2017a . “Governance”, <http://www.eaeunion.org/?lang=en#about-administration>, E.T. 19.07.2017, 15:03.
- Avrupa Birliği, 2017a. “A peaceful Europe – the beginnings of cooperation, in History, https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1945-1959_en E.T. 17.07.2017, 15:26.
- Çağatay Uluç, 2009. “Avrupa Birliğinde İşçilerin Serbest Dolaşımı Ve Türk İşçilerinin Durumu”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Sayı. 16, ss. 1-19.
- Ekonomi Bakanlığı, 2017. “Serbest Ticaret Anlaşmaları” http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/SerbestTic?_afLoop=1072618767781790#!%40%40%3F_afLoop%3D1072618767781790%26_adf.ctrl-state%3D1b47apqwmy_33 E.T. 10.07.2017, 15:14.
- Gündüz Orhan ve Kemal Esengün, 2007. “Gümrük Birliğinin Türkiye'nin Avrupa Birliği (15) ile Dış Ticareti Üzerine Etkileri”, *GOÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 24, Sayı. 1, ss. 43-49.
- Halıcıoğlu Ferda, 1997. “Türkiye-AB Gümrük Birliği ve Alternatiflerinin Statik Etkileri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 1, ss. 61-72.
- Harrison Thomas, Rutherford ve David Tarr. 1996. “Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union”, *Policy Research Working Paper, World Bank*, No. 1599.
- Hatipler Mustafa, 2012. “TÜRKİYE-AB Gümrük Birliği Antlaşması ve Antlaşmanın Türkiye Ekonomisine Etkileri”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı. 29.
- Hosny Amr Sadek, 2013. “Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political Literature”, *International Journal of Economy, Management and Social Sciences*, Vol. 2, No. 5, pp. 133-155.

- Josic Hrvoje ve Mislav Josic, 2013. “Static and Dynamic Effects of Customs Union Creation”, *Economic Integration, Competition and Cooperation: Assessment of the Western Balkan Countries to European Union Conference*, Hırvatistan.
- Khristenko Victor, 2015. Eurasian Economic Integration: Facts And Figures, *Eurasian Economic Commission Report*, http://www.eurasiancommission.org/en/Documents/broshura26_ENGL_2014.pdf E.T. 18.07.2017, 17:09.
- Kızıltan Alaattin, Mustafa Ersungur ve Özgür Polat, 2008. “Gümrük Birliğinin Türkiye’nin Avrupa Birliği ile İhracat ve İthalatına Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt. 22, Sayı. 1, ss. 83-99.
- Machlup Fritz, 1977. **A History of Thought on Economic Integration**. The Macmillan Press, London.
- McCarthy Dennis M. P., 2006. **International Economic Integration in Historical Perspective**. Taylor & Francis, New York.
- Mercenier Jean ve Erinç Yeldan, 1997. “On Turkey’s Trade Policy: Is A Customs Union with Europe Enough?”, *European Economic Review*, No. 41, ss.871-880.
- Nart Ela Çolpan, 2010. “Gümrük Birliği’nin Türkiye’nin Dış Ticareti Üzerine Etkileri: Panel Veri Analizi”, *Journal of Yasar University*, Vol. 17, No. 5, ss. 2874-2885.
- Rodrigue Jean-Paul, 2017. “Levels of Economic Integration”, *The Geography Of Transport Systems*, <https://people.hofstra.edu/geotrans/eng/ch5en/conc5en/economicintegration.html> E.T. 29.06.2017, 12:07.
- Seyidoğlu Halil, 2007. **Uluslararası İktisat, Teori, Politika ve Uygulama**. 16. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- Temiz Dilek, 2009. “Gümrük Birliği ile Birlikte Türkiye’nin Dış Ticaretinde Yapısal Değişmeler Oldu mu?”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt. 8, No. 1, ss. 115-138.
- Togan Sübidey, 2000. “Effects of a Turkey-European Union Customs Union and Prospects for the Future”, *Russian & East European Finance and Trade*, Vol. 36, No. 4, ss. 5-25.
- Trademap, 2017. “Bilateral trade between Turkey and European Union (EU 28)”, http://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1|792|||14719|TOTAL|||2|1|1|2|1|1|1|1 E.T. 18.07.2017, 13:51.
- UN, 2017. “Treaty On The Eurasian Economic Union”, http://www.un.org/en/ga/sixth/70/docs/treaty_on_eeu.pdf E.T. 19.07.2017, 14:56.
- Wolfgang Hans-Michael, Gennadiy Brovka ve Igor Belozarov, 2013. “The Eurasian Customs Union in Transition”, *World Customs Journal*, Vol. 7, No. 2, pp. 93-104.
- Yayo Mengesha ve Sisay Asefa, 2016. “International Trade Effects of Regional Economic Integration in Africa: The Case of the Southern African Development Community (SADC)”, *International Journal of African Development*, Vol. 3, No. 2, pp. 63-85.
- Yılmaz Ragıp, Osman Nuri Tekeli ve Osman Nuri Yılmaz, 2009. “Asya ve Afrika’da Oluşan Bölgesel Bütünleşme Hareketlerinin Gunnar Myrdal Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Uluslararası 38. Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, Ankara, ss. 327-348.